ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18 (1995)

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'

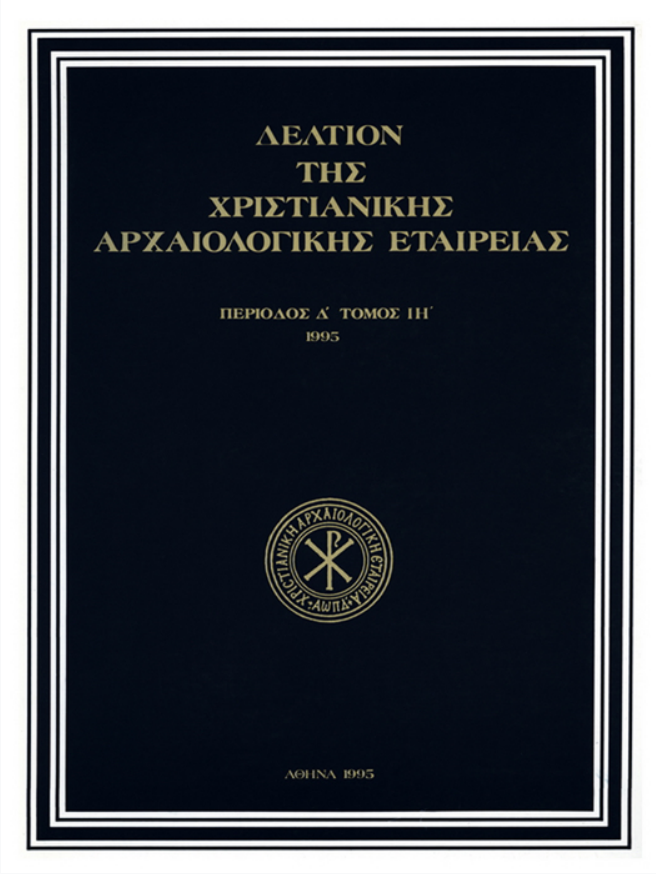

Εγχάρακτη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε λιτανικό σταυρό

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

doi: 10.12681/dchae.1154

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ Μ. (1995). Εγχάρακτη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε λιτανικό σταυρό. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *18*, 189–194. https://doi.org/10.12681/dchae.1154

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 12/10/2026 19:24:39

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Εγχάρακτη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε λιτανικό σταυρό

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'• Σελ. 189-194

ΑΘΗΝΑ 1995

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE
e-Publishing

www.deltionchae.org

Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΕ ΛΙΤΑΝΙΚΟ ΣΤΑΥΡΟ[1]

Ο σταυρός είναι ορειχάλκινος, διαστάσεων 39 x 18,3 εκ., με κεραίες που κατέληγαν σε επίμηλα, σήμερα αποκομμένα, φέρει σιδερένια λαβή που σώζεται σε ύψος 14 εκ. και συνδέεται με τρία καρφιά στο κάτω άκρο της κάθετης κεραίας (Εικ. 1). Έξι οπές, ανά τρεις δεξιά και αριστερά στο κάτω τμήμα των οριζόντιων κεραιών, χρησίμευαν για την εξάρτηση κοσμημάτων-συμβόλων, συνήθως των αποκαλυπτικών γραμμάτων *A* και *Ω* ή του μονογράμματος *I* και *X*, μικρών σταυρών και μαργαριταριών, όπως έχουν διασωθεί σε παραδείγματα από την προεικονομαχική ήδη περίοδο[2].

Εγχάρακτη παράσταση υπάρχει μόνο στη μία όψη, η άλλη είναι ακόσμητη (Εικ. 2). Στο κεντρικό τμήμα της κάθετης κεραίας εικονίζεται μετωπικός ο αρχάγγελος Μιχαήλ, που φαίνεται να αιωρείται, με τα φτερά απλωμένα στις οριζόντιες κεραίες. Πάνω από το κεφάλι του η επιγραφή *ΜΗΧΑΙΛ*. Φορεί αυτοκρατορική στολή από μακρύ χιτώνα και λώρο, και κρατεί τα σύμβολα της εξουσίας, στο αριστερό του χέρι, που καλύπτεται από το λώρο, τη σφαίρα, στο δεξιό το σκήπτρο. Τα μαλλιά του, ελαφρά σγουρά, χωρίζονται σε δύο μέρη από κάθετη ταινία, τρισχιδή στο άκρο, που κατεβαίνει χαμηλά στο μέτωπο. Δεξιά και αριστερά από το κεφάλι εκτείνονται με κυματισμό δύο άκρα ταινίας. Τις φτερούγες του, συμμετρικά διατεταγμένες στις οριζόντιες κεραίες, κοσμούν στη βάση επάλληλες φολίδες, στο άλλο τμήμα ψαροκόκαλο.

Ο σταυρός είναι λιτανείας[3] και αντιπροσωπεύει μια πλούσια παράδοση σταυρών που ανήκαν στον εκκλησιαστικό θησαυρό και χρησιμοποιούνταν στις τελετές. Η πραγματοποίηση των λιτανειών έξω από το ναό και ο λόγος της λιτάνευσης των σταυρών μαζί με εικόνες και ιερά λείψανα ερμηνεύεται από το Συμεώνα Θεσσαλονίκης[4].

Παραδείγματα λιτανικών σταυρών από διάφορα μέταλλα, όχι μόνο πολύτιμα, όπως ο άργυρος ή ο επιχρυσωμένος άργυρος, αλλά και από χαλκό επαργυρωμένο ή ορείχαλκο, διασώθηκαν σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές. Συνήθως φέρουν εγχάρακτες παραστάσεις του Εσταυρωμένου, της Παναγίας, αγγέλων και αγίων[5].

Ολόσωμος και μετωπικός εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ σε σταυρό-λειψανοθήκη του Μουσείου της Ιστορίας της Τέχνης στο Βερολίνο[6]. Φορεί μακρύ χιτώνα με ρομβόσχημο διάκοσμο. Ανάλογη αλλά απλούστερη διακόσμηση φέρει ο χιτώνας του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε σταυρό-λειψανοθήκη της Συλλογής του Εθνικού Μουσείου του Βελιγραδίου[7], που χρονολογείται στον 11ο αιώνα. Στο άνω τμήμα λιτανικού σταυρού της Συλλογής Malcove στο Τορόντο του Καναδά, του 10ου-11ου αιώνα, υπάρχει η επιγραφή *ΜΙΧΑΗΛ*, παραλείπεται όμως η αντίστοιχη παράσταση του αρχαγγέλου και την επιφάνεια καλύπτουν μικροί εγχάρακτοι κύκλοι με κεντρικό σημείο[8]. Παραστάσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ απαντούν και σε λαϊκότερα έργα, που κατασκευάζονταν στα προσκυνήματα της Ανατολής[9]. Γνωστός ήταν ο συμβολισμός των ενδυμάτων και των αντικειμένων που έφεραν οι αυτοκράτορες, αντιπρόσωποι του Χριστού στη γη, όπως γνωστό ήταν στον κόσμο και το τελετουργικό της Αυλής. Ο λώρος ανήκει στα συμβολικά ενδύματα που φορούσαν πάνω από το

1. Ο σταυρός ανήκει στο συλλέκτη κ. Γεώργιο Τσολοζίδη. Τον ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση της δημοσίευσης.
2. E. Cruikshank Dodd, Three Early Byzantine Silver Crosses, DOP 41 (1967), σ. 169, εικ. 1, 2, 8.
3. Λ. Μπούρα, Ὁ σταυρός τῆς Ἀδριανουπόλεως, Ἀθήνα 1979, Μουσείο Μπενάκη, Επιλογές 1, σ. 12-13.
4. PG 155, 656.
5. Ἡ βυζαντινή τέχνη - τέχνη εὐρωπαϊκή. Κατάλογος ἐκθέσεως, Ἀθῆναι 1964, αριθ. 550-555, 557. H. Buschhausen, Ein byzantinisches Bronzekreuz in Kassandra, JÖBG XVI (1967), σ. 281 κ.ε. Splendeur de Byzance, Ευρωπάλια 1982, Κατάλογος, σ. 173-174. S h. D. Campbell, The Malcove Collection. Catalogue. University of Toronto Press, 1985, αριθ. 172-176. Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University, Princeton 1986, σ. 83, αριθ. 67, 68. R. Temple, Early Christian and Byzantine Art, London 1990, σ. 100, αριθ. 66.
6. O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Berlin 1909, I, πίν. XLV.929.
7. G. Marjanović-Vujović, Crosses, National Museum Belgrade, σ. 47, εικ. 44.
8. Campbell, ό.π., αριθ. 172.
9. Ἡ βυζαντινή τέχνη - τέχνη εὐρωπαϊκή, αριθ. 557.

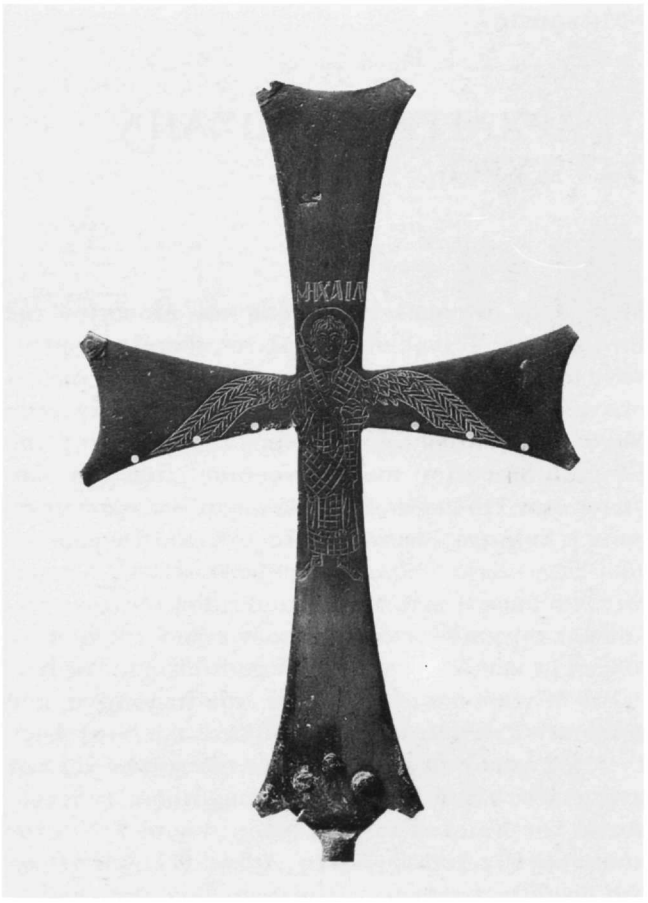

Εικ. 1. Λιτανικός σταυρός. Αθήνα, Συλλογή Γ. Τσολοζίδη.

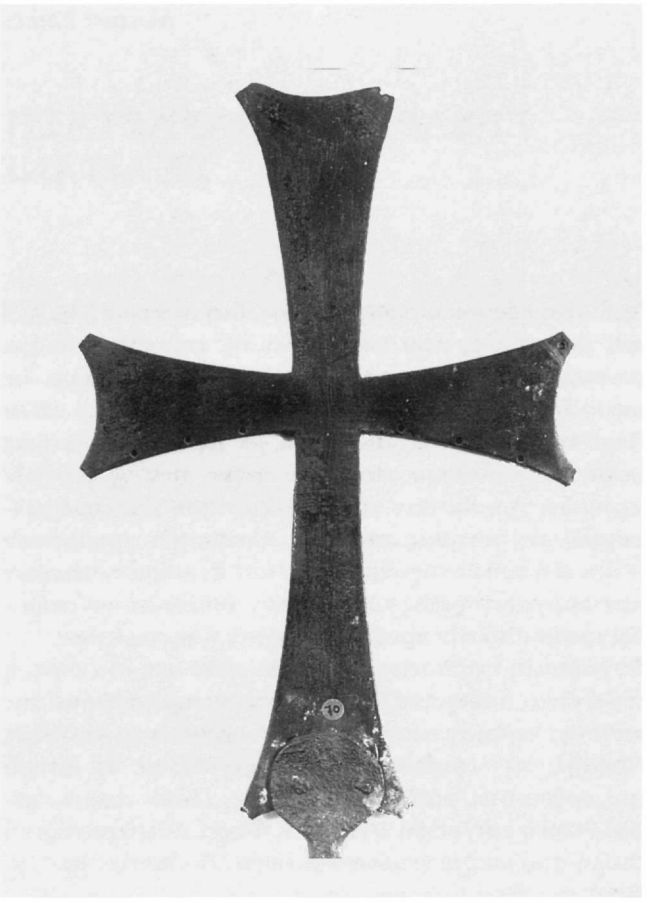

Εικ. 2. Η πίσω όψη του σταυρού της Εικ. 1.

χιτώνα στις μεγάλες τελετές[10]. Ταινία μακρόστενη, χρυσοκέντητη και στολισμένη με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια περιέβαλλε τους ώμους, σταύρωνε προ του στήθους και το ένα άκρο της έπεφτε βαρύ μπροστά, το άλλο περιέβαλλε για δεύτερη φορά το σώμα και στη συνέχεια αναδιπλωνόταν στον αριστερό βραχίονα. Τη λαμπρότητα του λώρου μπορεί κανείς να δει στα γνωστά ελεφαντοστά με τις στέψεις αυτοκρατόρων του 10ου αιώνα, όπως στη στέψη του Κωνσταντίνου του 7ου από το Χριστό στην πλάκα του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας[11] (περί το 944), στη στέψη του Ρωμανού και της Ευδοκίας σε πλάκα του Cabinet des Médailles του Παρισιού[12] (χρονολογείται περί το 950), στη στέψη του Όθωνα και της Θεοφανώς σε πλάκα του Μουσείου Cluny του Παρισιού[13] (972-983). Χαρακτηριστική είναι και η λαμπρότητα που φέρει ο λώρος του αγίου Κωνσταντίνου σε ελεφαντοστέινη πλάκα χρονολογημένη στο β΄ μισό του 10ου αιώνα[14] (Εικ. 3). Εξαιρετική είναι και η διακόσμηση του λώρου που φέρει ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος στο γνωστό ψηφιδωτό του 10ου αιώνα στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης[15].

Στο λώρο δόθηκε διπλή σημασία: της Ταφής του Χριστού αλλά και της Ανάστασης, που εκφράζεται με το χρυσό και διάλιθο διάκοσμο. *Τὸ μὲν περιβεβλῆσθαι λῶρον τοὺς μαγίστρους καὶ πατρικίους ἐν τῇ ἑορτασίμῳ ἡμέρᾳ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν εἰς τύπον ἡγούμεθα τοῦ ἐνταφιασμοῦ αὐτοῦ. Τὸ δὲ κεχρυσῶσθαι αὐτοὺς εἰς ταύτης λαμπρότητος ἡλιοβολουμένους ἐξ ἡλίου Χριστοῦ αὐτοῦ τῇ ἐγέρσει*[16].

Η αυτοκρατορική στολή, ωραία και πλούσια, εντυπωσίασε τους καλλιτέχνες, με αποτέλεσμα να στολίσουν με αυτή και τους αρχαγγέλους, θεράποντες του Χριστού αλλά και φύλακες των επίγειων εθνών και των ηγεμόνων τους. Η παράδοση του αρχαγγέλου-αυτοκράτορα δεν περιορίστηκε στη ζωγραφική αλλά πέρασε και σε αντικείμενα μικροτεχνίας (από μέταλλο, ελεφαντοστό, στεατίτη). Οι αρχάγγελοι στην αψίδα

του Αγίου Απολλιναρίου in Classe, από τα πρώτα δείγματα με αυτοκρατορική στολή, φορούν τη χλαμύδα που συμβολίζει τη θεία δύναμη και εξουσία και κρατούν τη σφαίρα[17]. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ στην αψίδα της βασιλικής του Parenzo, του 6ου αιώνα, κρατεί με τα δύο χέρια σφαίρα, πάνω στην οποία διαγράφεται σταυρός[18]. Στην αυτοκρατορική στολή των αρχαγγέλων προστέθηκε μετά την Εικονομαχία ο λώρος. Οι δύο αρχάγγελοι στην ψηφιδωτή παράσταση της Κοίμησης στον ομώνυμο ναό της Νίκαιας εικονίζονται μετωπικοί με πλατύ κατάκοσμο λώρο[19].

Σε τμήμα σκήπτρου από ελεφαντοστό[20], του 9ου αιώνα, με τη στέψη του Λέοντα του 6ου από την Παναγία, ο αυτοκράτορας εικονίζεται αριστερά, η Παναγία στο μέσον και δεξιά ο αρχάγγελος. Αυτοκράτορας και αρχάγγελος είναι μετωπικοί και φέρουν την ίδια αυτοκρατορική στολή –χιτώνα με λώρο– καθώς και τα σύμβολα, σφαίρα και σκήπτρο. Η μόνη διάκριση υπάρχει στην κάλυψη της κεφαλής του αυτοκράτορα.

Βαρύτιμη διάλιθη διακόσμηση φέρει και ο λώρος του αρχαγγέλου Γαβριήλ σε φύλλο ελεφαντοστέινου διπτύχου της Συλλογής Tyler, που χρονολογείται γύρω στο 1000[21] (Εικ. 4). Μετωπικός, κρατεί με το αριστερό του χέρι σφαίρα που διαγράφεται συμπαγής και πεπιεσμένη στο άνω τμήμα της, όπου στηρίζεται σταυρός. Η κόμη του χωρίζεται σε δύο μέρη με κάθετη ταινία που κατεβαίνει στο μέτωπο, όπως στον αρχάγγελο του σταυρού που εξετάζουμε.

Εικ. 3. Ελεφαντοστό. Ο άγιος Κωνσταντίνος. Νέα Υόρκη, Συλλογή Arthur Sachs.

10. G. P. Galavaris, The Symbolism of the Imperial Costume as Displayed on Byzantine Coins, Museum Notes VIII, ANS 1958, σ. 106 κ.ε. C. Lamy-Lassalle, Les archanges en costume impérial dans la peinture murale italienne. Synthronon, Art et Archéologie de la fin de l'antiquité et du moyen âge, Paris 1968, σ. 189. P. D. Whitting, Byzantine Coins, London 1973, σ. 297.

11. D. T. Rice - M. Hirmer, Art byzantin, Paris-Bruxelles 1959, σ. 48, εικ. 96. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. - XIII. Jahrhunderts, Berlin 1979, II, σ. 35, πίν. XIV.35.

12. Rice - Hirmer, ό.π., σ. 48, εικ. 97. Goldschmidt - Weitzmann, ό.π., σ. 35, πίν. XIV.34.

13. Goldschmidt - Weitzmann, ό.π., πίν. XXXIV.85.

14. Goldschmidt - Weitzmann, ό.π., πίν. XXXIX.75a.

15. C. Mango, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, σ. 46, εικ. 50.

16. Galavaris, ό.π., σ. 111, όπου και η παραπομπή στο De Ceremoniis.

17. A. Grabar, Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie, DOP 6 (1951), σ. 38-39, σημ. 27.

18. M. L. Therel, Les symboles de l'«Ecclesia» dans la création iconographique de l'art chrétien du IIIe au VIe siècle, Rome 1973, 144-146, εικ. 65.

19. C. Mango, St Michael and Attis, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΒ΄ (1984), σ. 39 κ.ε.

20 J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, σ. 74, εικ. 34. Lamy-Lassalle, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 190, εικ. 2. Goldschmidt - Weitzmann, ό.π., σ. 52, πίν. XXXV.88.

21. Rice-Hirmer, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 48, εικ. 83. Goldschmidt - Weitzmann, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. XXVI.67.

Εικ. 4. Ελεφαντοστό. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ. Ουάσιγκτον, Συλλογή W. R. Tyler.

Δύο αρχάγγελοι, οι Μιχαήλ και Γαβριήλ, με αυτοκρατορική στολή πλαισιώνουν το Θρόνο της Ετοιμασίας σε πλάκα από στεατίτη, του τέλους του 10ου-αρχών του 11ου αιώνα, που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου[22], αρχάγγελοι με αυτοκρατορική στολή εικονίζονται και σε ελεφαντοστέινα κιβωτίδια του 10ου αιώνα[23].

Από την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ανάγλυφη σε μαρμάρινη πλάκα του 10ου αιώνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, σώζεται μόνο το κεφάλι με τα μεγάλα μάτια και τη χωρισμένη σε δύο τμήματα κόμη[24].

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ στο σταυρό που μας απασχολεί εικονίζεται μετωπικός, καλλιγραφικά χαραγμένος στο μέταλλο, με τονισμένες τις λεπτομέρειες της ενδυμασίας του. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου διαγράφονται ήρεμα και συμμετρικά. Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει το ωοειδές πρόσωπο με τα μεγάλα μάτια που πλαισιώνουν τοξωτά φρύδια και στη συνέχεια με δύο κατακόρυφες εγχαράξεις στην εσωτερική πλευρά σχηματίζουν τη λεπτή μακρόστενη μύτη (Εικ. 5). Από την καλή σχεδίαση του προσώπου και τη λεπτομερή απεικόνιση των ενδυμάτων, ιδιαίτερα του λώρου με τα μικρά ρομβόσχημα θέματα που αναπαριστούν κεντητό διάλιθο διάκοσμο, μπορεί κανείς να υποθέσει κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο.

Στην παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο αργυρό επιχρυσωμένο και με σμάλτο πλακίδιο, του 10ου αιώνα, που ανήκει στο θησαυρό του Αγίου Μάρκου[25], χαρακτηριστικά είναι τα μεγάλα μάτια, η μακριά μύτη, το μικρό στόμα, ο βόστρυχος που κατεβαίνει στο μέσον του μετώπου, ο πλούσια διακοσμημένος λώρος, στοιχεία τυπικά της εποχής, που απαντούν και στον αρχάγγελο του σταυρού. Το ωοειδές πρόσωπο με τα μεγάλα μάτια και τα τοξωτά φρύδια της γνωστής παράστασης του αρχαγγέλου Γαβριήλ στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης[26] οδηγούν στην άποψη ότι η μεγάλη ζωγραφική δημιούργησε πρότυπα που επηρέασαν τα εργαστήρια της Πρωτεύουσας στην παραγωγή έργων για δώρα και εξαγωγή.

Στη σφαίρα που κρατεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ (Εικ. 5) διαγράφονται κυματοειδείς γραμμές, που με τον ίδιο τρόπο απαντούν και στη σφαίρα του αρχαγγέλου στο σταυρό του Μουσείου Κανελλοπούλου, του 10ου αιώνα[27] (Εικ. 6), καθώς και στη σφαίρα του αρχαγγέλου Μιχαήλ που εικονίζεται σε δίσκο της Συλλογής του Dumbarton Oaks, του 10ου-11ου αιώνα, και από το M. Ross ερμηνεύονται ως τρόπος απόδοσης των υδάτων[28]. Κυματοειδείς γραμμές απαντούν και στη σφαίρα του αρχαγγέλου Γαβριήλ της Αγίας Σοφίας, καθώς και στη σφαίρα που κρατεί ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος στον ίδιο ναό.

Η χρονολόγηση του σταυρού στο 10ο αιώνα δεν βασίζεται μόνο στα στοιχεία που προκύπτουν από συγκρίσεις με εγχάρακτους σταυρούς της ίδιας εποχής, ως προς την τεχνική και τη σχεδιαστική ικανότητα. Κύριο στοιχείο αποτελεί η επιμέλεια στη διακόσμηση του λώρου και η φροντίδα για την προβολή του κεντητού και βαρύτιμου υφάσματος, όπως συναντούμε το λώρο σε παραστάσεις αυτοκρατόρων και αρχαγγέλων στα ελεφαντοστά του 10ου αιώνα (Εικ. 3 και 4). Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση αποτελεί επίσης και το είδος της γραφής με διπλές ορισμένες κεραίες γραμμάτων και ο τρόπος σύνδεσης γραμμάτων, όπως του *M* και του *H* στην επιγραφή *ΜΗΧΑΙΛ*, που απαντά και στο σταυρό του Μουσείου Κανελλοπούλου, του *M* και του *H* στην επιγραφή *ΔΑΜΗΑΝΟC* στο σταυρό του Λέοντα Βορέα, του 10ου αιώνα[29], του *N* και του *H* στην επιγραφή *ΝΗΚΟΛΑΟC* σε σταυρό-λειψανοθήκη του Λούβρου, του 10ου-11ου αιώνα[30]. Το είδος των γραμμάτων με διπλές κεραίες απαντά σε σταυρό λιτανείας του 10ου αι-

Εικ. 5. Λιτανικός σταυρός Συλλογής Γ. Τσολοζίδη (λεπτομέρεια).

Εικ. 6. Λιτανικός σταυρός. Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου (λεπτομέρεια).

ώνα της Temple Gallery[31], καθώς και σε επιγραφές μετάλλινων αντικειμένων της ίδιας εποχής[32]. Ανάλογη γραφή επιγραφής σε μπρούντζινο δίσκο του Μουσείου Ιστορίας και Τέχνης της Γενεύης συγκρίνεται με τη μεγαλογράμματη γραφή του κώδικα Garrett 14, φ. 295r στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton, που χρονολογείται στο 955[33].

Καταλήγοντας, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι ο λώρος που φέρει ο αρχάγγελος Μιχαήλ με το αναστάσιμο και θριαμβικό νόημα ταυτίζεται με το σωτηριολογικό περιεχόμενο του σταυρού και ανταποκρίνεται στη λιτανευτική χρήση του.

22. Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises. Catalogue. Musée du Louvre, 3ème novembre 1992 - 1er février 1993, Paris 1992, σ. 269-270, εικ. 175.

23. K. Weitzmann, Ivories and Steatites. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington, D.C. 1972, 3, σ. 73, αριθ. 30.

24. Rice-Hirmer, ό.π., σ. 49, εικ. 122.

25. Kl. Wessel, Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert, Recklinghausen 1967, αριθ. 19, πίν. 19f.

26. C. Mango - E. J. W. Hawkins, The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Report on Work carried out in 1964, DOP 19 (1965), πίν. 41.

27. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 - 6 Ιανουαρίου 1986, σ. 187, αριθ. 194.

28. M. C. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington, D.C. 1962, 1, σ. 73, αριθ. 90, πίν. XLIX.

29. Μπούρα, ό.π., εικ. 29.

30. Βλ. υποσημ. 22, σ. 320, αριθ. 234.

31. Temple, ό.π. (υποσημ. 5).

32. East Christian Art. A 12th Anniversary Exhibition Catalogue compiled and edited by Yanni Petsopoulos, London, from 27th March to 1st May 1987, σ. 42, αριθ. 39.

33. M. Lazović, La patène en bronze du Musée d'Art de Genève. Actes du XVe Congrès International d'études byzantines (Athènes, septembre 1976), Art et Archéologie. Communications, Athènes 1981, σ. 349-352.

Maria Sklavou-Mavroidi

INCISED DEPICTION OF THE ARCHANGEL MICHAEL ON A PROCESSIONAL CROSS

The processional cross belongs to the private Collection of G. Tsolosidis, Athens. On the central section of the vertical cross-arm of the cross, a standing Archangel Michael is depicted frontally with his wings symmetrically extending into the horizontal cross-arms. Above the head is the inscription ΜΗΧΑΙΛ. He wears imperial vestments, a chiton and loros, and holds the symbols of authority: the orb and the scepter. This is a depiction of the archangel-emperor with the loros carefully rendered in the manner they appear worn by emperors in ivory coronations scenes of the 10th century.

The fine rendering of the face and the attempted detail of the garments indicate a Constantinopolitan workshop. A date for the cross in the 10th century is based on comparison with corresponding works –scenes inscribed on metal– from the same period, but also on the comparison of the Archangel's loros with those of the 10th century emperors. An important indication for the date is the inscription where some letters are written with double bars. This, and the manner in which ligatures are used, resembles inscriptions found on crosses and other metal objects from the 10th century.

The loros worn by the Archangel, with its connotations of resurrection and triumph, is linked to the soteriological content of the cross and reflects its processional use.